

Сніжана Голик

кандидат філологічних наук, доцент
завідувачка кафедри англійської філології ДВНЗ “УжНУ”

ORCID 0000000312783383

Ужгород, Україна, +380503727340, snizhana.holyk@uzhnu.edu.ua

Концепт: у пошуках алгоритму аналізу

Анотація. У статті представлено результати систематизації методів дослідження концепту у сучасній лінгвістиці, описано дослідницькі прийоми та процедури концептуального аналізу. Актуальність таких студій зумовлена як важливістю вивчення концептів, багатовимірних утворень зі складною структурою, так і розбіжностями у тлумаченні сутності самого концептуального аналізу. У сучасних мовознавчих розвідках представлено кілька напрямів аналізу, які відрізняються своєю методологічною основою. Зроблено висновок про те, що вибір методів для дослідження концепту залежить від мети та завдань, які ставить перед собою дослідник. Такий підхід сприятиме всебічному опису змісту та структури концепту.

Ключові слова: концепт, структура концепту, концептуальний аналіз, методологія, методи дослідження.

Abstract. The article presents the survey of the complex research methodology to study the nature and structure of the concept as a multifaceted unit. Present-day linguistic studies are characterized by a series of approaches, depending on their methodological basis: linguopoetological, linguacultural, cognitive-discursive, cognitive-semantic etc. This paper aims at describing the methods of conceptual analysis and their role in disclosing the content and structure of the concept. Since language is regarded as one of the cognition and conceptualization tools, the concept can be verbalized with the help of lingual units of different levels. Concept description is achieved by applying special research procedures, including definitional, componential, contextual and etymological analyses. The analysis of lingual means helps to define main cognitive features of the concept and model its structure. All the lingual means used to verbalize the concept constitute its nominative field. Furthermore, it is stated that the conceptual analysis serves as the main method of the logical analysis of language and cognitive linguistics, thus presupposing the conceptual modelling and description of concepts as basic informational mental structures. The final goal of the conceptual analysis is to present the conceptual model of the informational fragment fixed in a lingual sign in the form of propositions, frames, slots, prototypes etc. To sum it up, the choice of the particular method of the conceptual

analysis depends on the aim and research tasks. The implementation of such an approach could facilitate the complex analysis of concepts, both in language and in discourse, as well as the study of their verbalization and conceptual modelling.

Keywords: concept, the structure of concept, conceptual analysis, methodology, research methods.

Вступ. Сучасні мовознавчі студії представлені значною кількістю робіт, присвячених аналізу концептів. Залежно від методологічної основи, у них спостерігаємо кілька напрямів, такі як лінгвопоетологічний (Л.І. Бєлєхова, О.П. Воробйова), лінгвокультурологічний (Ю.С. Степанов, В.І. Карасик, С.Г. Воркачев, А.М. Приходько), когнітивно-дискурсивний (А.П. Мартинюк, І.С. Шевченко), когнітивно-семантичний (Й.А. Стернін, М.В. Нікітін), кожен з яких робить свій внесок у репрезентацію процесів концептуалізації та категоризації дійсності. Автори сучасних лінгвістичних розвідок застосовують різноманітні підходи, основи яких закладено у працях засновників когнітивної лінгвістики. Зокрема, варто згадати фреймову семантику Ч. Філлмора, теорію метафори та метонімії Дж. Лакоффа і М. Джонсона, сценарії Р. Абельсона, ментальні простори Ж. Фоконьє, домени Р. Ленекера, фрейми М. Мінського, когнітивні прототипи Е. Рош та Дж. Лакоффа тощо. У сучасних працях в галузі когнітивної лінгвістики наголошується, що такі когнітивні моделі забезпечують обробку та збереження інформації про світ у свідомості людини [10, с. 104]. Проте, жоден із дослідників не зупиняє свою увагу лише на одному методі. Тому, зростає необхідність упорядкування номенклатури методів з-поміж різноманітних напрямів концептуального аналізу [6, с. 113].

Мета нашої роботи – описати алгоритм дослідження концепту як “багатовимірною утворення, основної операційної одиниці ментальних ресурсів людини” [8, с. 81], глобальної одиниці розумової діяльності, кванту структурованих знань у сучасному науково-дослідницькому просторі. Завданням дослідження є визначення методів концептуального аналізу і встановлення ролі кожного з них для розкриття змісту і структури концепту. Матеріалом статті стали теоретичні розробки сучасних лінгвістів, присвячені дослідженню концептів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальновідомо, що мова є одним із основних інструментів пізнання та концептуалізації навколишнього світу. Тому концепт може бути вербалізований за допомогою мовних одиниць [12]. Концептуалізація як один із основних процесів пізнавальної діяльності людини спрямована на осмислення інформації у психіці людини з метою виявлення змісту концептів. Опис концепту – це спеціальні дослідницькі процедури, які включають проведення дефініційного, компонентного, контекстуального та етимологічного аналізу. Склад того чи іншого концепту виявляється через словникові тлумачення мовних одиниць-репрезентантів та мовленнєві контексти. Аналіз мовних засобів дозволяє

виявити когнітивні ознаки концепту, описати його зміст та змоделювати структуру. Найчастіше вираження концепту в мові відбувається за допомогою слова. Проте, аналіз на рівні одного слова лише частково експлікує найважливіші когнітивні ознаки. Тому, як підтверджують чисельні дослідження, аналіз вербалізації концептів проводять на рівні слова, словосполучення, ідіом, речень та цілих текстів, а також предметом розгляду стають невербальні засоби [3, с. 253].

Сукупність мовних засобів, що вербалізують концепт, утворюють його номінативне поле [12, с. 47]. На думку І.М. Колегаєвої, конструювання номінативного поля будь-якого вербалізованого концепту має наступні етапи:

1. Вилучення із репрезентативних лексикографічних джерел номінативних одиниць, що семантично споріднені із ключовою (зазвичай іменною) лексичною одиницею-назвою концепту. Під номінативними одиницями розуміємо семми (разом із їхніми дефініціями), усталені і фразеологічні словосполучення і паремії.

2. Дефініційний аналіз номінативних одиниць із метою виокремлення ключових сем, які в різних словниках можуть бути виражені кількома неідентичними дефініційними ознаками. Вибір наскрізного в рамках поля позначення виокремлених сем. За необхідності семми можуть піддаватись подальшому аналізу другого, можливо третього ступеня глибини. В цьому разі дефініційна ознака (яка матеріалізує відповідну сему) розглядається як самостійний об'єкт подальшого компонентного аналізу.

3. Аранжування ключових сем за їхнім смисловим потенціалом: **ЩО** називається, **ЯК** характеризується, **ЯКІ** трансформації відбуваються в межах досліджуваного поля.

4. Структурування поля на ядро, медіальну зону і периферію.

5. Окремим етапом має бути етимологічна розвідка ядерних семем [5, с.125-126].

Традиційно, концепти представляють як дворівневі утворення, в яких виділяють ядро та периферію. При описі ядра виділяють слова-репрезентанти (аналіз семантики імені концепту, синонімів, антонімів), також долучають дослідження сполучуваності лексем. [14, с. 62-63] Сміслове наповнення ядра представлено семним набором базових слів-репрезентантів досліджуваного концепту. За словами лінгвістів-когнітологів, через аналіз семем ми отримуємо доступ до сфери ідеального в мові та виявляємо і об'єктивуємо концепти [2, с. 52]. Саме в семантиці слова передусім виявляються концептуальні ознаки. Тому при дослідженні концептів більшість науковців іде від значення мовного знака до змісту відповідного концепту [1, с. 183]. І. М. Колегаєва вважає, що звернення до дефініційних статей уможливило виокремлення дрібніших за форматом мовних одиниць – дефініційних ознак. Саме вони, на думку дослідниці, є найменшими автономно функціонуючими вербальними складовими номінативного поля [5, с. 122].

Об'єктом концептуального аналізу виступають також деривати ядра концепту, парадигматичні зв'язки, синтагматичні зв'язки, історична еволюція концепту, ключові слова, частотність мовних одиниць, дискурс, в якому даний концепт досліджується тощо. Зокрема, синоніми відображають найбільш актуальні ознаки концепта, а антоніми вказують на зв'язки концептів між собою. За допомогою синтагматичних зв'язків можна виявити способи категоризації концепту, тобто валентність слова показує, які уявлення про концепт існують серед мовців [10, с. 104]. Аналіз периферії передбачає виявлення різних визначень, тлумачень, відображених у пареміях, афоризмах, притчах, а іноді й у значних за обсягом публіцистичних, художніх та наукових текстах [14, с.62-63].

Подібна методика проведення концептуального аналізу описана В.А. Масловою, яка підкреслює, що словникові значення ядерної лексики дають можливість розкрити зміст концепту та описати особливості його мовної експлікації. Тоді як суб'єктивний досвід, різні прагматичні складові лексики, конотації та асоціації формують периферію концепту [9, с. 150].

В основі методики В.І. Карасика лежить розуміння концептуалізації дійсності як позначення, вираження і опис [4, с. 109]. Позначення є виділення фрагменту, актуального для певної лінгвокультури, і репрезентація його за допомогою певного знаку [4, с. 109]. Вираження концепту включає усю сукупність мовних і немовних засобів, що прямо або непрямо розкривають його зміст. Опис концепту – це спеціальні дослідницькі процедури тлумачення значення його імені і найближчих позначень [4, с. 110–111] за допомогою дефініційного, контекстуального та етимологічного аналізу.

Згідно з тлумаченням В.І. Карасика, культурний концепт – багатовимірне смислове (ментальне) утворення, в якому виділяється ціннісна, образна і понятійна сторони [4, с. 109]. Понятійна складова вербалізується через пряму номінацію та понятійні ознаки, образна - переважно реалізується за допомогою концептуальних метафор, тобто метафоричної номінації, тоді як ціннісна складова нерозривно поєднана із попередніми двома компонентами.

О. О. Селіванова вважає, що концептуальний аналіз є головним методом логічного аналізу мови й когнітивної лінгвістики і передбачає моделювання (із застосуванням різних метамов або природної мови) й опис концептів як інформаційних структур свідомості, що є структурованою сукупністю знань про об'єкт концептуалізації, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії різних пізнавальних механізмів [13, с. 261–262].

У когнітивній лінгвістиці традиційно виокремлюють два основні напрями концептуального аналізу: 1) *логіко-філософський*, коли концепти розглядають як уявлення не лише про об'єктивний стан речей у світі, але й дані про вигадані світи [7, с. 8]. При цьому, концепти визначають як ідеї, що містять у собі певний підхід до дійсності [15, с. 18]. Змістовним наповненням концепту виступають знання концептоносіїв про реальність.

2) *лексикографічний*, що здійснює реконструкцію концепту, визначає його національну специфіку і місце у свідомості людини. [7, с. 8; 3, с. 253].

Процедури концептуального аналізу відмінні в різних напрямках і течіях. На думку А. П. Мартинюк, у слов'янському науковому просторі найбільш поширеним є об'єктивістський підхід, згідно з яким “людина сприймає дійсність за допомогою органів чуття та відображає суть речей у ментальних репрезентаціях – концептах” [8, с. 81]. Така думка покладена в основу семантико-когнітивного підходу до вивчення концептів як ментальної репрезентації дійсності. Методологія дослідження концепту у цьому напрямі представлена набором процедур, таких як *компонентний аналіз*, який має за мету виділення ключових сем; *дефініційний аналіз* на основі лексикографічних джерел, що дозволяє виділити слова-ідентифікатори та синонімічні до них одиниці; *когнітивний аналіз*, мета якого дослідити структури знань, закодовані у мовних формах.

Процедура концептуального аналізу найчастіше представлена синтезом двох підходів: аналізу словникових дефініцій та аналізу контекстів. Також важливою передумовою концептуального аналізу є проведення різнорівневого аналізу, адже відомо, що у процесі мовної репрезентації концептуального змісту задіяно мовні засоби усіх рівнів [10, с. 104]. Тому аналізуючи мовні засоби вербалізації концепту, дослідники звертаються до лексичних, фразеологічних засобів, структур речень та набору текстів, адже саме в них розкривається суть концепту.

М. В. Піменова наголошує, що методика вивчення концептів полягає в “інтерпретації значення конструкцій, що об'єктивують ті чи інші особливості концептів, у виявленні частотних (що властиві багатьом концептам) таксономічних характеристик і визначення за допомогою цих характеристик загальних типологічних ознак концептів, що досліджуються” [11, с. 20]. У процесі аналізу вивчається етимологія слова-імені концепту і, відповідно, мотивуючі ознаки концепту; аналізуються словникові дефініції імені концепту, а також досліджуються синонімічні ряди імені концепту, як результат виявляються понятійні ознаки; розглядаються концептуальні метафори і як наслідок – виокремлюються образні ознаки, які слугують для створення цих метафор.

При цьому дослідниця констатує, що концепт має певний зміст і структуру, представлену сукупністю концептуальних ознак: «*Концепт* – це деяке уявлення про фрагмент світу або частини такого фрагмента, що має складну структуру, виражену різними групами ознак, що реалізуються різноманітними мовними способами і засобами» [11, с. 113–114].

На думку Н. Г. Єсипенко, методика концептуального аналізу повинна опиратися також на результати статистичних методів у процесі дослідження вербалізованої структури концептів, визначення ієрархії концептів, зокрема, в авторському тексті. Методи концептуального аналізу лексико-семантичної системи твору, відтворення мовної картини твору та вербалізованих

концептів не можуть бути адекватно прийнятними без їхнього кількісного відображення. Дослідниця підкреслює, що використання кількісних даних, отриманих на репрезентативній вибірці, підвищує об'єктивність та достовірність висновків про структуру текстового/художнього концепту [3, с. 254].

Основна мета концептуального аналізу полягає в побудові концептуальної моделі того інформаційного фрагменту, який фіксується мовним знаком. У зв'язку з цим, елементи значення групуються, упорядковуються як взаємопов'язані компоненти та використовуються такі концептуальні структури, як пропозиції, фрейми, сітки, прототипні моделі тощо. Побудова когнітивної моделі дозволяє компактно відтворити інформацію, знання та досвід, котрі асоціюються з концептом.

Висновки. Отже, огляд теоретичних джерел дозволяє зробити висновок про те, що аналіз концептів на сучасному етапі розвитку когнітивної лінгвістики представлений синтезом методик, прийомів і процедур, які мають на меті інтерпретацію ментальних процесів, відображених у свідомості індивіда і вербалізованих за допомогою мовних одиниць. Вибір методів для дослідження концепту залежить від мети та завдань, які ставить перед собою дослідник. Такий підхід сприяє всебічному опису змісту та структури концепту, дослідженню різних моделей їх мовного вираження та моделювання. Методика комплексного аналізу концептів та інтегрованого підходу до їхнього дослідження дає можливість виявити різноманітні мовні засоби репрезентації концепту, простежити частотність його реалізацій у дискурсі і, як результат, висвітлити особливості змісту і структури концепту. Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у застосуванні методики комплексного дослідження актуалізації концептів у мові й мовленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н. Современные проблемы науки о языке. М. : Флинта: Наука. 2005. 416 с.
2. Бабушкин А. Концепты разных типов в лексике и фразеологии и методика их выявления. *Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание.* Воронежский государственный университет. 2001. С. 52-57.
3. Єсипенко Н. Текстові концепти та методи їх аналізу// *Вісник Волинського національного університету імені Л. Українки.* Мовознавство. Луцьк : ВНУ. 5(2009): 253-257.
4. Карасик В. Языковой круг : личность, концепты, дискурс. М. : Гнозис. 2004. 390 с.
5. Колегаєва І. Конструювання номінативного поля концепту: етапи та одиниці// *Записки з романо-германської філології.* (1) 2018: 121-127.

6. Колесов В. Предмет, объект, метод (методический аспект в отношении к научным школам). *Введение в концептологию*. М.: Флинта. 2016. 100-121.
7. Кубрякова Е. “Предисловие”. *Концептуальный анализ языка : современные направления исследования*. М. : Гнозис. 2007. 1-9. Друк.
8. Мартинюк А. Лінгвістична концептологія: методологічні платформи, методики аналізу, перспективи розвитку// *Науковий Вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: Філологічні науки. Луцьк: ВНУ. 23(248) (2012): 81-88.
9. Маслова В. Введение в когнитивную лингвистику. 5-е изд. М. : Флинта: Наука. 2011. 295 с.
10. Мунтян Л. Концептуальний аналіз та методи дослідження вербалізованих концептів // *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Сер. : Філологічна. 33 (2013): 103-105.
11. Пименова М. Душа и дух: особенности концептуализации. Кемерово : ИПК “Графика”. 2004. 386 с.
12. Попова З., Стернин И. Когнитивная лингвистика. М. : АСТ : Восток-Запад. 2007. 314 с.
13. Селіванова О. *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*. Полтава : Довкілля-К. 2006. 716 с.
14. Стернин И. Методика исследования структуры концепта// *Методологические проблемы когнитивной лингвистики: научное издание*. Под ред. И. А. Стернина. Воронежский государственный университет. 2001. 58-65.
15. *Філософський енциклопедичний словник*. Ред. кол.: В. Шинкарук та ін. – К.: Абрис. 2002.